

El mercat de treball del districte industrial ceràmic de la plana

Joan Carles Membrado i Tena

1. Introducció.

L'interés dels investigadors pels anomenats *mercats de treball local* i per la mobilitat pendular diària dels treballadors ha crescut notablement durant els darrers anys, com ho demostren els diversos treballs realitzats en els darrers anys al respecte, com ara el de la Generalitat de Catalunya (1995), referit als mercats de treball de Catalunya, o el de Salom, Albertos, Delios i Pitarch (1997), sobre València. Entre els motius que expliquen aquest creixent interès cal destacar la possibilitat que donen les dades de mobilitat diària dels treballadors per delimitar àrees funcionals.

En aquest article pretenem delimitar un mercat de treball molt concret: l'àrea, al voltant de la comarca de la Plana, que depèn econòmicament de la indústria ceràmica. Si hem triat aquesta indústria i aquesta comarca com a objecte del nostre treball no ha estat per casualitat: la recent expansió de la indústria ceràmica de la Plana representa un dels fets econòmics més destacats que s'han produït al País Valencià durant els últims quinze anys. Aquest auge industrial tauleller ha tingut unes repercussions espacials ben significatives per a la nostra comarca d'estudi: fins i tot l'observador més inexpert pot adonar-se amb facilitat de la gran transformació del paisatge de la Plana que ha tingut lloc en les darreres dècades. Mentre que les zones de tradicional producció industrial ceràmica a l'oest de la comarca (Onda, l'Alcora i Ribesalbes, productores de taulell des de la darrerria del segle XIX) han vist multiplicat el nombre d'instal·lacions taulelleres, aquesta activitat fabril ha anat escampant-se en diverses onades al llarg del segle present: primer per la part central de la comarca (Sant Joan de Moró, Castelló, Almassora, Vila-real, Betxí i Nules, on la indústria taulellera es consolida a partir dels anys seixanta i setanta) i després, cap a zones perifèriques d'aquesta (Borriol, Xilxes, Moncofa, la Vall d'Uixó) i, fins i tot, cap a municipis que no pertanyen a la Plana fisiogràfica *strictu sensu* (Llucena, Figueroles, la Pobla Tornesa i Vilafamés). Tanmateix, les transformacions que ha provocat l'auge de la indústria taulellera en la comarca de la Plana no s'esgoten en la mera implantació de fàbriques en un territori cada vegada més ampli, sinó que inclouen tota mena de relacions socials, tant econòmiques com d'altres tipus, entre les diverses poblacions de la Plana: tot això ha convertit la Plana en una realitat socioterritorial cohesionada que respon bastant bé al que Becattini (1979) anomenà –

basant-se en els principis establits a principis de segle per l'economista britànic Alfred Marshall (1920)– *districte industrial*. És entre aquestes relacions intermunicipals que cal incloure les que fan referència al desplaçament diari de treballadors d'uns municipis a d'altres per ocupar-se en l'activitat de la indústria ceràmica, l'estudi de les quals constitueix objecte del present article.

Cal dir, però, que el mercat de treball local de la Plana dependent de la indústria ceràmica depassa fins i tot els límits dels municipis veïns de la Plana on, com acabem de dir, s'han instal·lat recentment factories taulelleres: hi ha, en efecte, d'altres localitats que, sense posseir cap empresa taulellera al seu terme municipal, sí que mantenen una forta vinculació amb la ceràmica, pel fet que aporten un contingent notable de treballadors a les fàbriques dels pobles veïns.

En aquest article estudiarem, doncs, l'expansió espacial de la indústria taulellera de la Plana, amb la profunda transformació del paisatge comarcal i de les relacions socioeconòmiques intermunicipals que n'ha estat la conseqüència, i ens centrarem particularment en la delimitació, a partir de la mobilitat diària dels treballadors, del mercat de treball local de la Plana dependent de la indústria ceràmica.

Així doncs, en el nostre estudi presentarem, en primer lloc, un mapa de mercat de treball tauleller per cada municipi posseïdor d'empreses ceràmiques¹, elaborat a partir de les dades de mobilitat diària dels treballadors. A continuació inclourem un mapa global de tot el mercat de treball tauleller de la Plana, on mostrarem la distribució dels treballadors ceràmics d'aquesta comarca i els voltants segons el seu lloc de residència habitual i el seu lloc de treball. Finalment representarem en un tercer mapa allò que considerem com el mercat de treball del districte industrial ceràmic de la Plana, una volta eliminats del mapa anterior aquells municipis que facen una aportació poc significativa de treballadors a aquesta branca industrial –que no formen part del districte industrial–, de manera que quede delimitada una àrea que incloga només aquells l'economia industrial dels quals depenga econòmicament del mercat de treball tauleller planenc.

Les fonts d'informació d'aquest estudi les hem obtingudes a partir del nostre propi treball de camp, consistent en una enquesta que hem fet a 35 empreses ceràmiques repartides per catorze municipis planencs, en la qual es preguntava pel lloc de residència habitual dels treballadors. Gràcies al resultat de les entrevistes –realitzades durant el 1997 i el 1998 principalment

¹ Quan es tracte de municipis amb escàs volum d'empreses, els ajuntarem entre si (Borriol, la Pobla Tornesa i Vilafamés) o amb el municipi veí més pròxim que posseïska un volum important d'indústries ceràmiques (així Figueroles i Lluçena els estudiarem amb l'Alcora, i Xilxes, Moncofa, la Vall d'Uixó i Borriana, amb Nules).

a empreses de grans dimensions²– hem esbrinat el municipi de residència habitual d'uns 7.000 treballadors taulellers de la Plana. Posteriorment n'hem extrapolat els resultats al total dels treballadors ceràmics de l'àrea de la Plana (concretament als ocupats en empreses taulelleres i també en empreses auxiliars químiques, que sumen vora 19.500 individus³). A més a més, per als municipis de menys de 5.000 habitants (alguns dels quals no apareixien en els resultats de l'enquesta a les empreses, en posseir un nombre d'empleats ceràmics escàs) hem consultat a ajuntaments i a particulars per tal d'esbrinar el nombre aproximat de treballadors ceràmics que hi residien i els municipis als quals anaven a treballar.

Pel que fa a la metodologia que hem fet servir per a delimitar el mapa final de mercat de treball del districte industrial ceràmic de la Plana, hem seleccionat tots els municipis de la Plana i limitrofs –amb presència física d'empreses taulelleres o no– que comptaren amb un contingent de treballadors taulellers superior a 25⁴. Ara bé, hem tingut en compte, a més, el pes que els empleats ceràmics tenen dins el conjunt de treballadors secundaris del municipi: així, en municipis com Bell-lloc, Vilanova o la Serra d'En Galceran, amb uns 25 ocupats ceràmics, els operaris de la indústria taulellera suposen almenys una quarta part dels treballadors secundaris; en canvi, Sagunt o la Ciutat de València, municipis que aporten diàriament prou més de 30 empleats taulellers, no han estat inclosos dins el mercat de treball tauleller de la Plana pel fet que aquesta aportació resulta insignificant respecte al volum global de treballadors –de qualsevol branca industrial– residents en aquestes ciutats. És a dir, que mentre que la indústria taulellera és ben significativa per a l'economia d'aquests petits municipis que hem esmentat més amunt, no ho és en absolut per a Sagunt o per a la capital del país, la qual cosa ens permet d'excloure'ls.

2. Delimitació del mercat de treball tauleller per municipis.

A partir de les figures que van de la 1 a la 8 podem conèixer els principals fluxos de treballadors dins els municipis del districte industrial ceràmic de la Plana. A la figura 1 hem agrupat l'àrea d'atracció d'operaris taulellers de les empreses de Vilafamés, la Pobla Tornesa i Borriol, que abasta principalment tot el Pla de l'Arc i bona part del Maestrat: Vilanova d'Alcolea, la Torre d'En Doméneç, les Coves de Vinromà, la Serratella, la Serra d'En

² Dues d'aquestes es dediquen a les frites i els esmalts, i la resta a la fabricació de revestiments i paviments ceràmics.

³ Per tant la nostra mostra –que abraça 7.000 empleats– representa més d'un terç de tots els treballadors, i permet una fiabilitat molt alta.

⁴ Els municipis amb menys de 25 empleats ceràmics aporten un nombre de treballadors molt escàs (Albocàsser, amb uns 15, és el que més), i la repercussió econòmica de la indústria taulellera en les seues economies és poc rellevant.

Galceran, Albocàsser, la Torre d'En Besora i, fins i tot, Tírig, ubicat a més de 30 km al nord de les fàbriques de Vilafamés i la Pobla Tornesa.

A la figura 2 hem aplegat la major àrea d'atracció de la CIT de la Plana, que és la de l'Alcora, amb la dels municipis veïns de Lluçena i Figueroles; aquesta àrea abraça gairebé tota la Plana (és remarcable la gran quantitat de treballadors ceràmics residents a Castelló que es desplacen diàriament a treballar a les empreses taulel·leres alcorines), el Pla de l'Arc, una part del Maestrat (Culla, Albocàsser, etc.) i la majoria dels municipis de l'Alcalatén *oficial* (les Useres, Costur, Atzeneta del Maestrat, Benafigos i Xodos).

A la figura 3 veiem l'àrea d'atracció de les empreses de Sant Joan de Moró, que és ben similar a la de l'Alcora (encara és més destacable la quantitat de treballadors ceràmics residents a la capital de la Plana, superior fins i tot a la dels treballadors locals), si bé posseeix més empleats provinents del Pla de l'Arc que aquella, i una xifra menor de procedents de l'Alcalatén.

A la figura 4 mostrem l'àrea d'atracció de treballadors de Castelló, en què la gran majoria dels empleats a la capital de la Plana resideix al propi municipi, tot i que no hi falten els empleats provinents de les localitats més pròximes, com ara Almassora, Vila-real, Borriana i Benicàssim.

A la figura 5 veiem l'àrea d'Almassora, en què destaquen els vinguts del propi municipi, i en un segon terme, els de Castelló, Vila-real i Borriana. Pocs són els treballadors taulellers en fàbriques d'Almassora provinents d'altres municipis.

A la figura 6 observem l'àrea de Vila-real, on el predomini dels treballadors locals és absolut, i en un segon terme destaquen els residents a Castelló, Borriana i Onda. A més distància trobem els treballadors dels municipis situats al sud de Vila-real, com són Nules, Betxí, la Vall d'Uixó o les Alqueries. Cal destacar també l'atracció que exerceixen les empreses vila-realenes sobre els treballadors residents en els municipis de la Serra d'Espadà més pròxims a la Plana (Tales, Suera, l'Alcúdia o Eslida).

A la figura 7 hem ajuntat l'àrea d'influència d'operaris d'Onda amb les contigües de Betxí (al SE) i de Ribesalbes (al NO); a banda dels treballadors locals, en aquesta àrea destaquen els vinguts de Castelló, Vila-real, Borriana, Tales i Suera. És també destacable l'atracció d'Onda –a causa de la seua proximitat– cap als municipis pròxims de la Serra d'Espadà (Suera, Tales, l'Alcúdia de Veo, Aín i Eslida) i de l'Alt Millars (Fanzara, Ayódar i Toga).

Finalment, a la figura 8 hem unit l'àrea d'atracció de Nules amb les veïnes de Moncofa, Xilxes, la Vall d'Uixó i Borriana. La majoria dels treballadors ceràmics dels tres primers municipis no són locals, sinó que resideixen principalment a Castelló, Borriana i, sobretot, a la Vall d'Uixó. Aquestes dues darreres ciutats tenen molt pocs llocs de treball ceràmic al seu terme

(una única empresa en cada cas), però en canvi proporcionen molta mà d'obra al sector tauleller. És destacable també en aquest grup de municipis la presència de treballadors del Camp de Morvedre (les Valls, Estivella, Canet, Algar, Sagunt i, sobretot, el port de Sagunt) i de l'Horta, deguda a la proximitat geogràfica d'aquestes comarques al sud de la Plana: Sagunt es troba a 18 km de les fàbriques de Nules i a 15 de les de Xilxes, i la Ciutat de València a 43 de les primeres i a 40 de les darreres. L'àrea industrial que hi ha al voltant de Nules també atrau un nombre considerable de treballadors de la veïna i gairebé conurbada Vilavella, dels pobles pròxims de de la Serra d'Espadà (Aín, Artana, Eslida, Fondegulla), de l'extrem sud de la Plana (la Llosa, Almenara) i fins i tot de l'Alt Palància (Segorbe).

Figura 1

Lloc de residència dels treballadors a empreses ceràmiques de Vilafamés, la Pobla Tornesa i Borriol

(Estimació a partir de les enquestes a l'empresa *Colorobbia* de Vilafamés i a ajuntaments i particulars dels municipis de menys de 5.000 h esmentats en la figura)

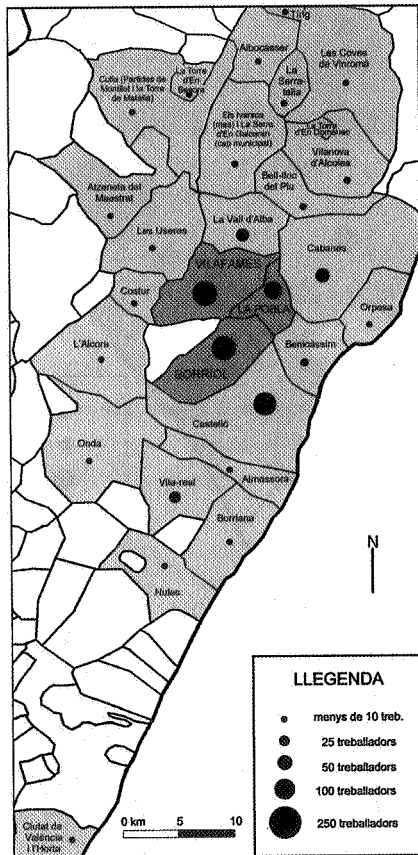

Figura 2

Lloc de residència dels treballadors a empreses ceràmiques de l'Alcora, Llutena i Figueroles

(Estimació a partir de les enquestes a les empreses *Vives, Azteca, Blau i Kiss* de l'Alcora, *Fabresa* de Llutena, *Omecer* de Figueroles i a ajuntaments i particulars dels municipis esmentats en la figura de menys de 5.000 habitants)

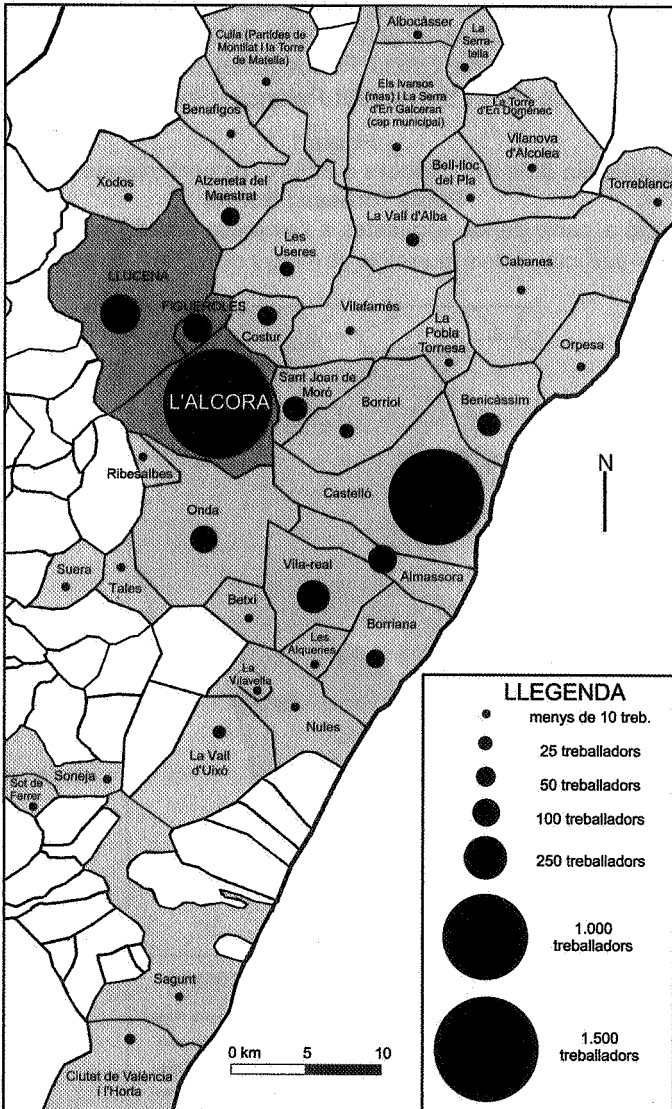

Figura 3

Lloc de residència dels treballadors a empreses ceràmiques de Sant Joan de Moró

(Estimació a partir de les enquestes a les empreses *Estudio Cerámico* i *Saloni* i a ajuntaments i particulars dels municipis de menys de 5.000 h esmentats en la figura)

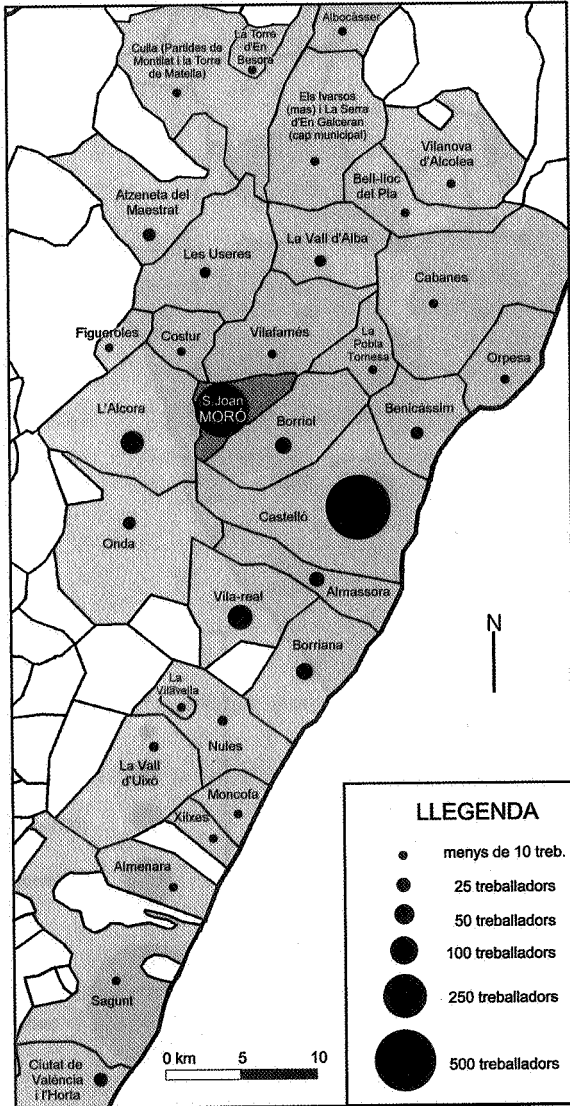

Figura 4

Lloc de residència dels treballadors a empreses ceràmiques de Castelló

(Estimació a partir de les enquestes a les empreses *Taullell* i *Gaya* i a ajuntaments i particulars dels municipis de menys de 5.000 h esmentats en la figura)

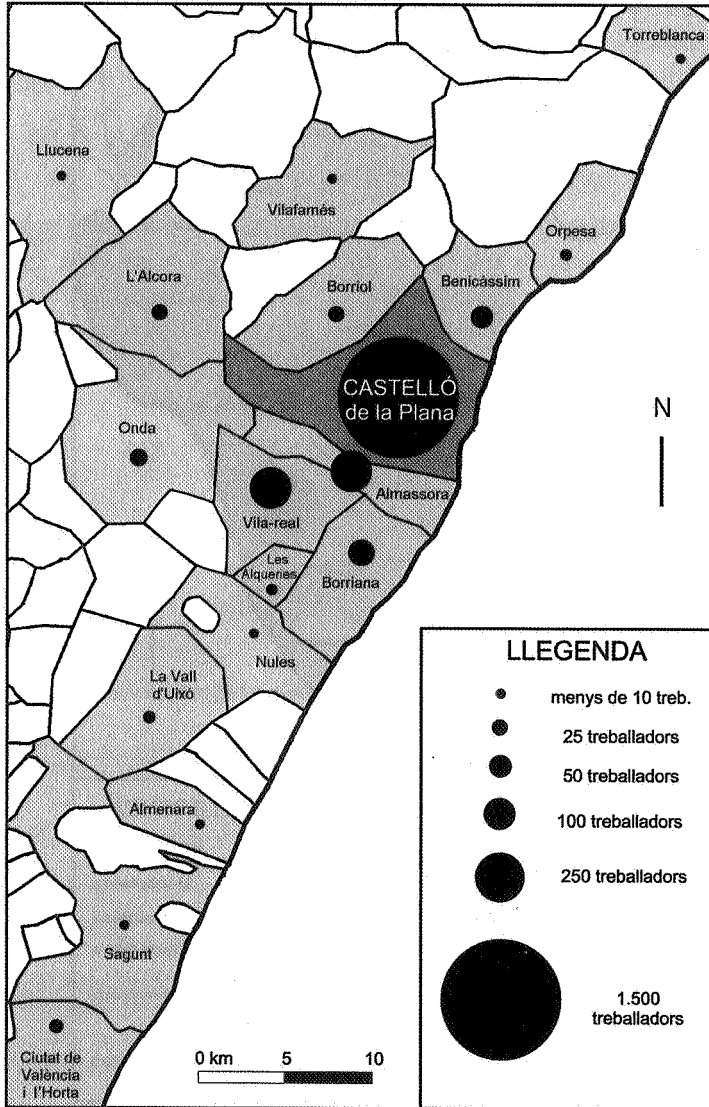

Figura 5

Lloc de residència dels treballadors a empreses ceràmiques d'Almassora

(Estimació a partir de les enquestes a les empreses *Parnesa*, *Azulejera Alcorense* i *Ceràmica Antiga* i a ajuntaments i particulars dels municipis de menys de 5.000 h esmentats en la figura)

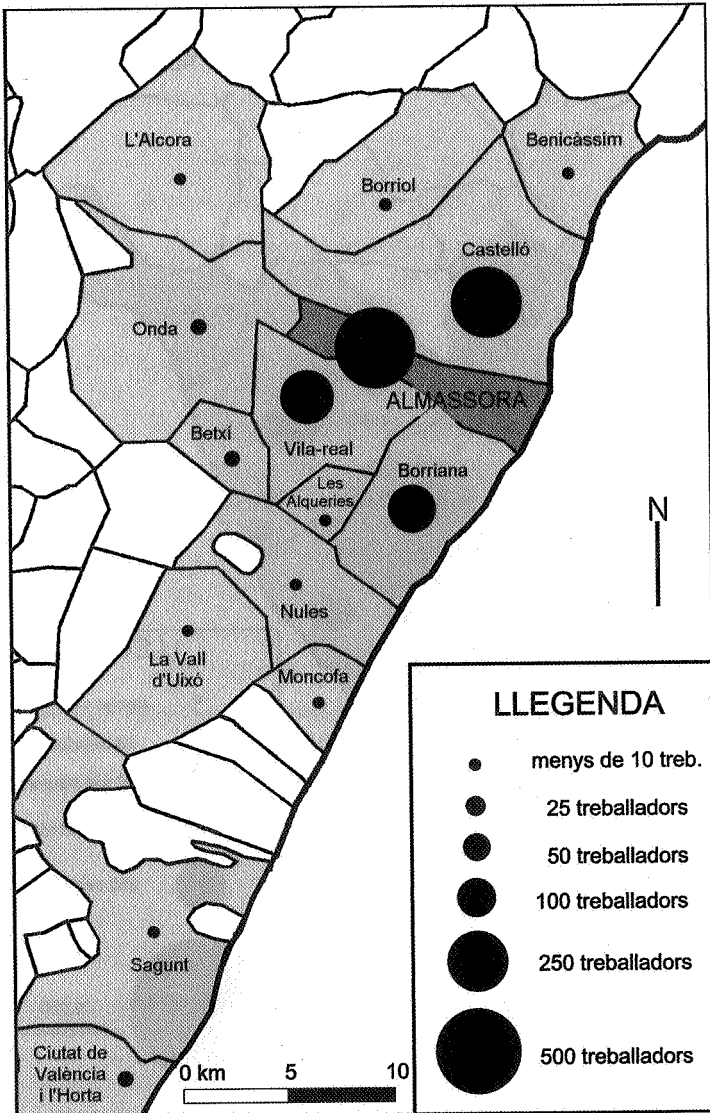

Figura 6

Lloc de residència dels treballadors a empreses ceràmiques de Vila-real.

(Estimació a partir de les enquestes a les empreses *Porcelanosa, Venis, Zirconio, Azuvi, La Plana, Todagrés, Italceràmica, Monodecor* i *Rocersa* i a ajuntaments i particulars dels municipis de menys de 5.000 h esmentats en la figura)

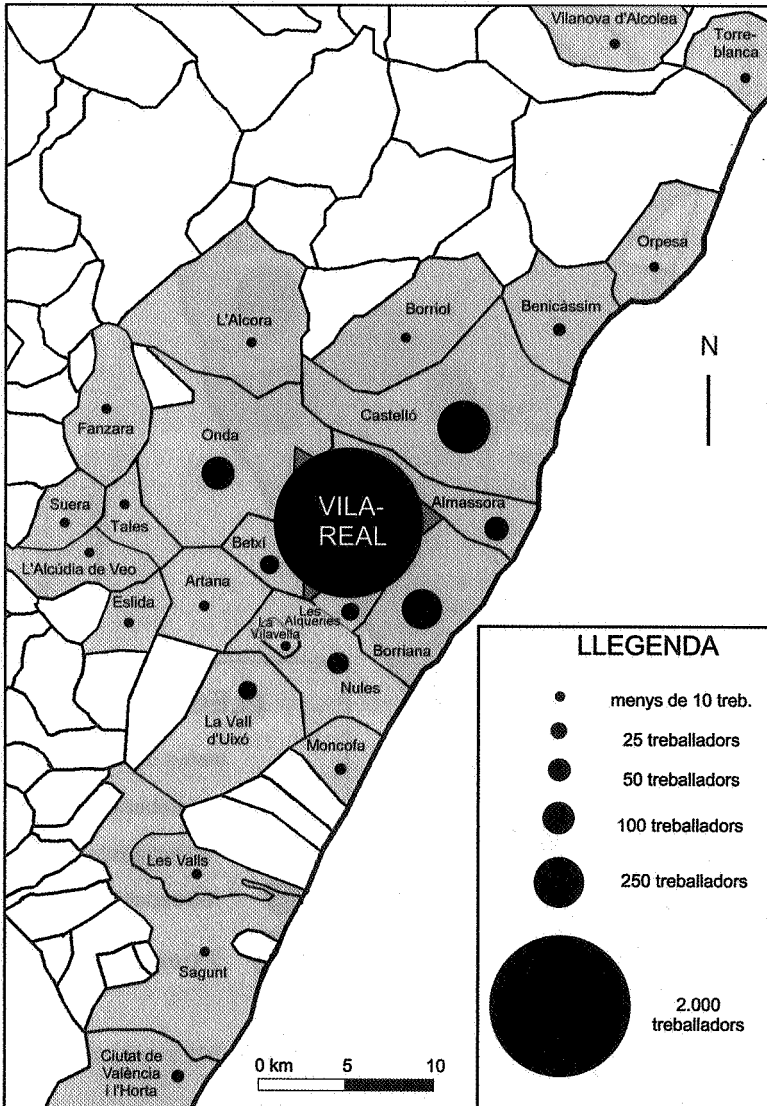

Figura 7

Lloc de residència dels treballadors a empreses ceràmiques d'Onda, Betxí i Ribesalbes

(Estimació a partir de les enquestes a les empreses *Gaya Forés, Azulev, Hispania* i *Natucer* d'Onda, *Exagrés* de Betxí i *El Mijares* de Ribesalbes i a ajuntaments i particulars dels municipis de menys de 5.000 h esmentats en la figura)

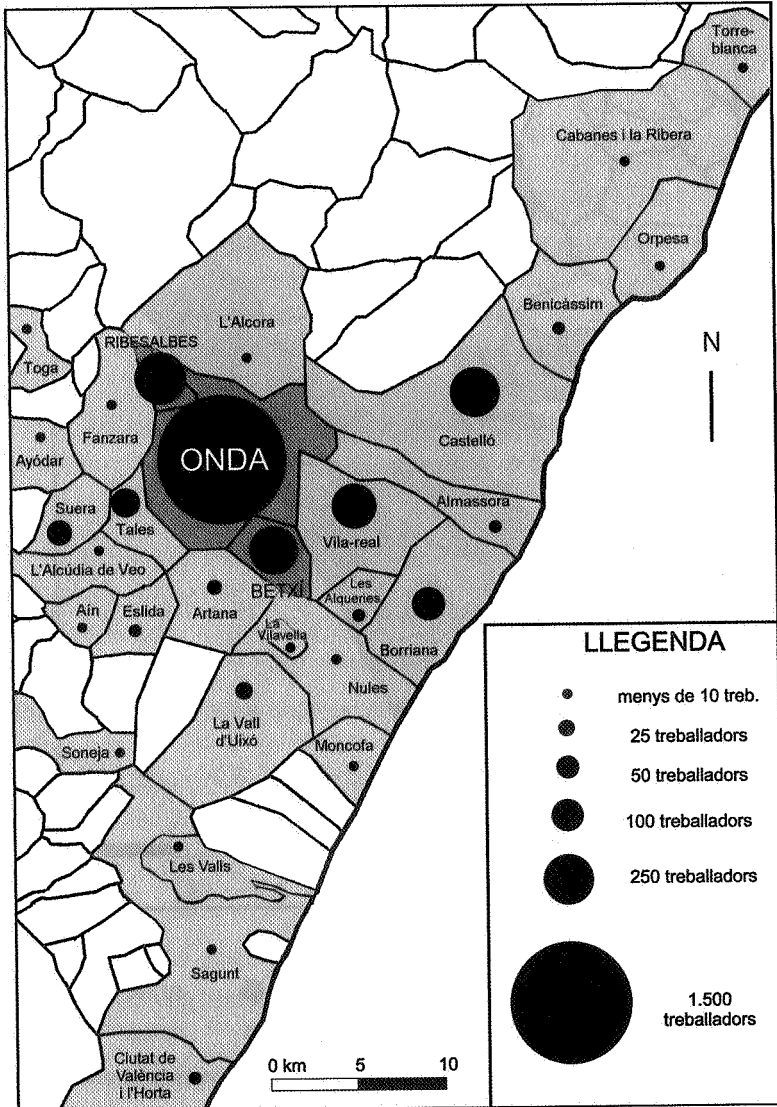
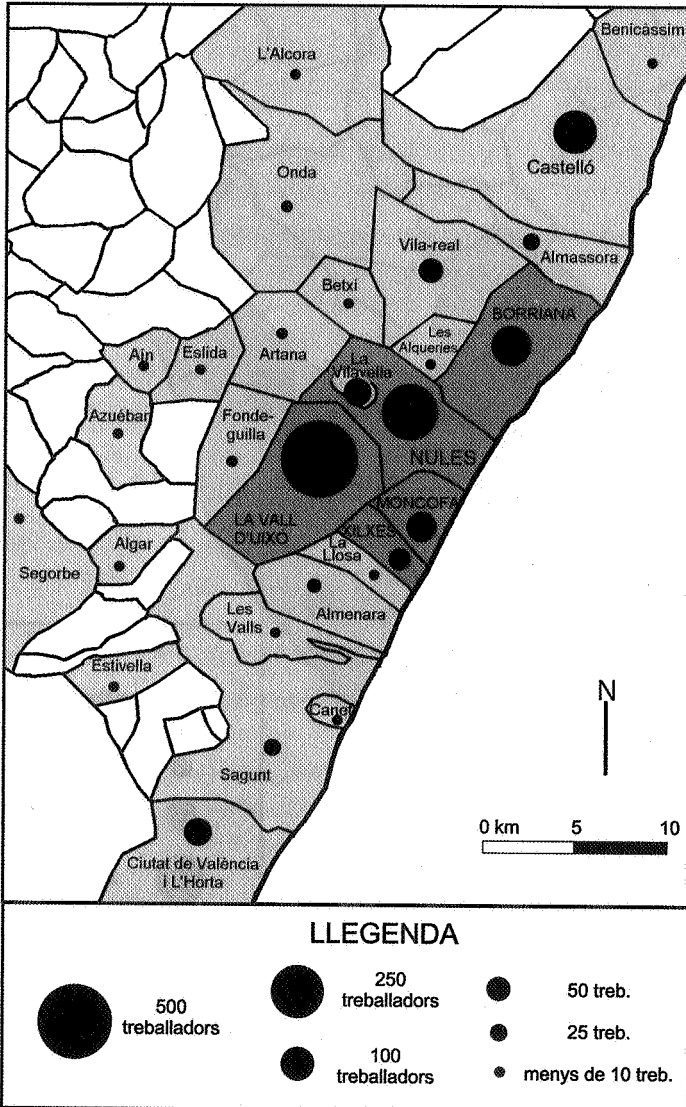

Figura 8

Lloc de residència dels treballadors a empreses ceràmiques de Nules, Moncofa, Xilxes, la Vall d'Uixó i Borriana

(Estimació a partir de les enquestes a les empreses *Gres de Nules*, *Keraben*, *Rocersa* i *Cerdeç* de Nules, *Real* de Xilxes i *Roca* de la Vall d'Uixó i a ajuntaments i particulars dels municipis de menys de 5.000 h esmentats en la figura)

3. Delimitació del mercat de treball tauleller de la Plana.

A les figures 9 i 10 veiem la distribució del mercat de treball tauleller de la Plana, obtinguda a partir de les enquestes on preteníem esbrinar la mobilitat diària dels treballadors taulellers. Ens hi adonem que a localitats com ara Xilxes, Vilafamés, la Pobla Tornesa, Almassora, Onda, Nules i, sobretot, l'Alcora i Sant Joan de Moró, hi ha un *superàvit* d'ocupació en la indústria ceràmica, és a dir, que en aquests municipis hi ha més llocs de treball ceràmics que no empleats ceràmics que hi residisquen. També podem apreciar-hi com els municipis de Vila-real, Borriol, Betxí, Figueroles, Lluçena i Moncofa presenten aproximadament el mateix nombre de llocs de treball en la ceràmica que el de residents que s'ocupen en aquesta indústria; aquesta coincidència numèrica entre les dues categories no implica, però, que els individus que integren l'una i l'altra siguin els mateixos: les condicions fluctuants i inestables del mercat de treball condicionen que molts dels residents en els municipis esmentats es desplacen diàriament a treballar a d'altres de veïns i que molts altres que no habiten en els municipis en qüestió s'hi traslladen cada dia per treballar en la ceràmica. Castelló, Borriana i la Vall d'Uixó són les úniques localitats que, malgrat que s'hi ubiquen empreses taulelleres o auxiliars (molt poc rellevants en el segon i en el tercer cas), presenten un *dèficit* de llocs de treball ceràmics evident (especialment en el cas de l'actual capital de la Plana).

A les figures 9 i 10 veiem, finalment, que hi ha vora mig centenar de municipis que no posseeixen cap empresa ceràmica però en els quals sí que resideixen treballadors ceràmics. No enumerarem ací aquests municipis, però sí que en destacarem alguns pel notable contingent de treballadors que es desplacen diàriament des d'aquests als centres fabrils ceràmics: Sagunt (els empleats ceràmics que hi resideixen treballen majoritàriament a Nules), Tales i Suera (aquests van, sobretot, a Onda) i els pobles del Pla de l'Arc i del Maestrat (els ocupats ceràmics dels quals es dirigeixen especialment a Vilafamés, la Pobla Tornesa, Borriol, Sant Joan de Moró i l'Alcora). Cal destacar també els casos de Benicàssim i de la Ciutat de València, en què trobem dues característiques coincidents pel que fa als empleats que hi resideixen i es desplacen diàriament a treballar a les empreses taulelleres de la Plana: en primer lloc, que normalment són operaris especialitzats (bé en càrrecs tècnics, bé en administratius o, en molts casos, directius) i en segon lloc, que podem trobar ocupats ceràmics residents en aquests dos municipis pertot arreu del districte industrial ceràmic de la Plana, si bé és cert que el nombre d'aquests augmenta a mesura que disminueix la distància de l'empresa al lloc de residència.

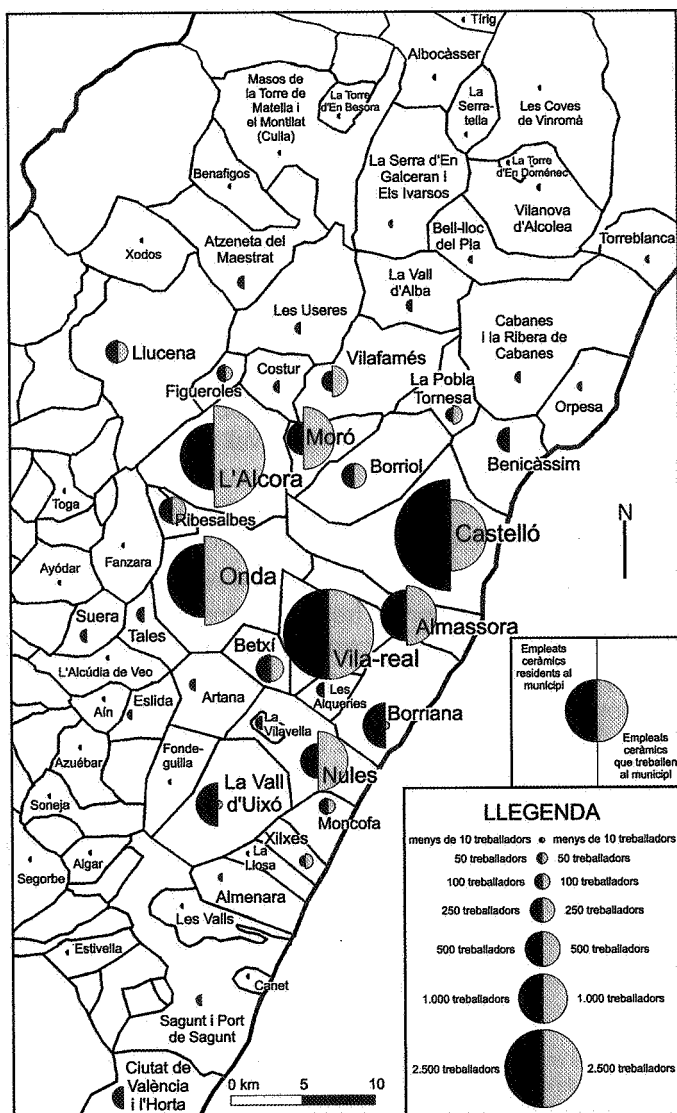
Figura 9

EMPLEATS CERÀMICS EN LA INDÚSTRIA CERÀMICA DE LA PLANA SEGONS EL LLOC DE RESIDÈNCIA HABITUAL I EL LLOC DE TREBALL (incloem els treballadors en la indústria taulellera i en la indústria química auxiliar)					
Municipi	Empleats: Lloc de Residència	Empleats: Lloc de Treball	Municipi	Empleats: Lloc de Residència	Empleats: Lloc de Treball
Castelló	5150	2100	Vila-real	3350	3350
Onda	2250	3275	L'Alcora	1850	4265
Almassora	1075	1490	Burriana	850	30
La Vall d'Uixó	775	30	Nules	500	1460
Sant Joan de Moró	450	1615	Betxí	325	265
Borriol	250	250	Ribesalbes	275	310
Benicàssim	250	0	Llucena	225	180
Vilafamés	175	395	València-ciutat	175	0
Figueroles	125	80	Moncofa	115	85
Les Alqueries	90	0	Tales	90	0
La Pobla Tornesa	85	145	La Vilavella	80	0
Suera	75	0	Atzaneta del Maestrat	70	0
Costur	60	0	La Vall d'Alba	60	0
Artana	60	0	Les Useres	55	0
Xilxes	50	95	Cabanes	50	0
Sagunt (1)	50	0	Eslida	40	0
Oropesa	35	0	Torreblanca	30	0
L'Horta (2)	30	0	La Serra d'En Galceran (3)	25	0
Bell-lloc	25	0	Almenara	25	0
Vilanova	25	0	Alt Millars (4)	25	0
Resta Maestrat (5)	15	0	Albocàsser	15	0
Resta Camp de Morvedre (6)	15	0	Alt Palància (7)	10	0
Culla (8)	10	0	Fondeguilla	10	0
	10	0	La Llosa	5	0
Aín	5	0	L'Alcúdia de Veo	5	0
(1) Bona part dels treballadors taulellers residents al terme saguntí provenen del Port de Sagunt (2) No inclou els treballadors que resideixen en la Ciutat de València (3) La major part dels empleats procedeixen dels l'varsos, mas que pertanyí al terme de la Serra d'En Galceran (4) Els ocupats en la ceràmica provenen de Fanzara, Ayódar i Toga (5) Inclou empleats ceràmics amb lloc de residència als municipis de Benafigos, La Serratella, Tírig, La Torre d'Enbesora, la Torre D'EnDoméneç i Xodos (6) Inclou treballadors residents a Algar del Palàncar, Canet d'EnBerenguer, Estivella i les Valls (Faura i Quartell) (7) Empleats residents a Soneja, Segorbe i Azuébar (8) La major part dels treballadors provenen dels masos de la Torre de Matella i del Montllat, que formen part de Culla					
Fonts: enquesta a 35 empreses ceràmiques (entre taulellers i químiques auxiliars, que reunien uns 7.000 treballadors) de la Plana i a tots els ajuntaments esmentats amb una població inferior als 5.000 habitants					

Figura 10

Empleats ceràmics en la indústria taulellera de la Plana segons el lloc de residència habitual i el lloc de treball

(incloem els treballadors en la indústria taulellera i en la indústria química auxiliar)

4. Aproximació al mercat de treball *real* del districte industrial de la Plana.

A partir de l'eliminació dels municipis que aporten menys de 25 treballadors a la indústria taulellera de la Plana hem confeccionat el que considerem com el mercat de treball real del districte industrial ceràmic de la Plana. Dins l'àrea d'aquest mercat s'inclou tota la part estrictament *plana* de la Plana (de Benicàssim a Almenara, i fins a Ribesalbes per ponent), llevat del municipi de la Llosa, d'escassa població i encara eminentment rural. Entre els municipis de la Serra d'Espadà que habitualment s'adscriuen a la Plana, els de Suera, Tales, Eslida i Artana també formen part del mercat de treball tauleller, a causa de la proximitat amb la indústria taulellera d'Onda, en els dos primers casos, i de la de Nules i Betxí en els dos darrers. Mentrestant, Aín, l'Alcúdia de Veo i Fondegulla en resten fora per l'escàs nombre d'empleats en la indústria ceràmica que hi resideix⁵.

Durant els últims anys s'ha observat una expansió de la indústria taulellera, especialment cap a la part meridional de la Plana; de fet, durant la dècada dels noranta només en tres municipis s'han instal·lat empreses taulelleres per primera vegada, i són les més meridionals del districte industrial de la Plana i les més pròximes, doncs, a la capital del país (ens referim a les fàbriques de Xilxes, Moncofa i la Vall d'Uixó). Aquesta expansió meridional ha provocat –i podria continuar provocant en el futur– l'augment del nombre d'empleats ceràmics que procedeixen dels municipis al sud de la Plana, tradicionalment molt lligats a l'agricultura⁶.

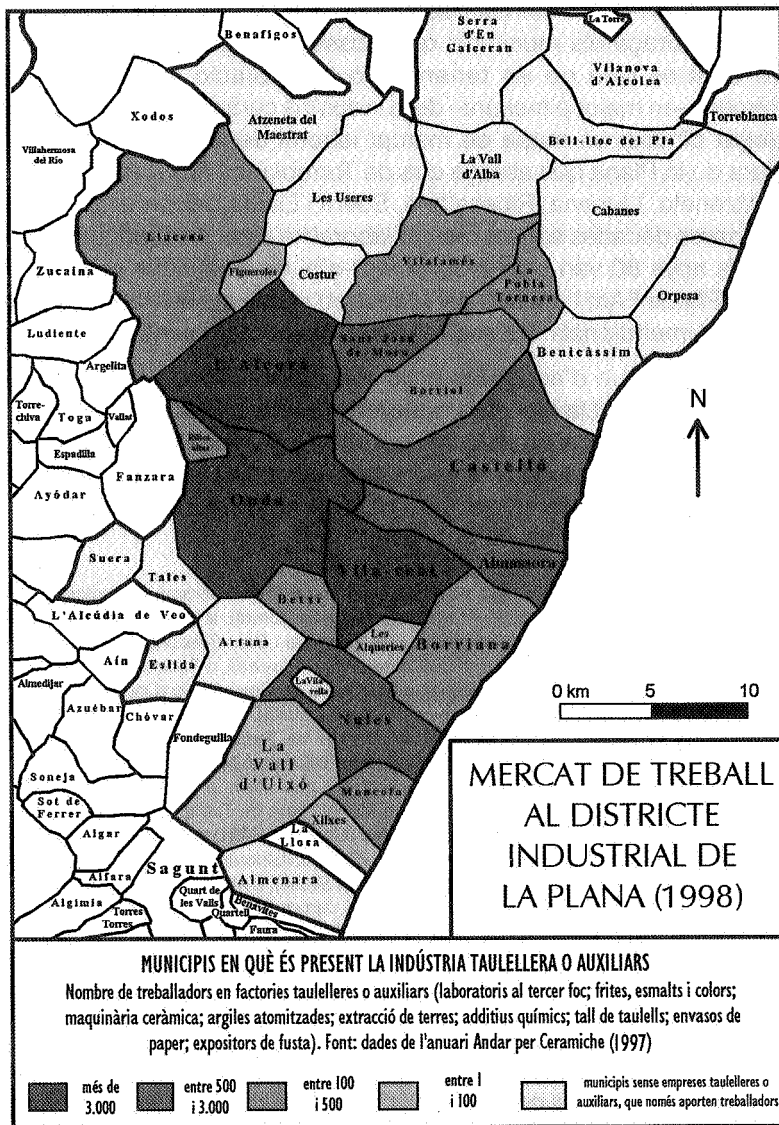
Al nordoest de la Plana, de l'agrupació de municipis que Joan Soler (1970) batejà com l'Alcalatén, només tres resten fora de l'àrea que delimitem: Xodos, Benafigos i Vistabella, caracteritzats per l'escassa entitat demogràfica i per l'isolament a causa de les comunicacions deficientes. Finalment, al nordest de la Plana, tot el Pla de l'Arc (Vilafamés, la Vall d'Alba, la Pobla Tornesa, Cabanes, i Bell-lloc del Pla) s'inclou dins el mercat de treball tauleller, i encara també la Serra d'En Galceran, Vilanova d'Alcolea, Torreblanca i Orpesa, municipis aquests quatre que malgrat la llunyania de les empreses taulelleres aporten un grapat significatiu de treballadors (si tenim en compte l'escassa entitat demogràfica d'aquests municipis) al districte industrial planenc. Ara bé, habitualment quan els treballadors d'aquests pobles relativament llunyans esdevenen fixos acaben abandonant el seu municipi (almenys durant els dies faeners) per establir-se més prop

⁵ Cal tindre en compte en el cas d'Aín i de l'Alcúdia de Veo, que aquests són municipis molt aïllats i habitats fonamentalment per població inactiva (jubilats).

⁶ L'expansió meridional de la indústria taulellera també ha afavorit la vinguda de treballadors des de Sagunt i l'Àrea Metropolitana de València, que es desplacen diàriament per treballar en empreses de la Plana.

dels centres de treball. La mateixa cosa s'esdevé amb els treballadors procedents dels petits pobles de l'Alt Millars com ara Toga, Torrechiva, Fanzara o Espadilla, els quals, una volta establitzats laboralment, prenen residència (almenys durant els dies faeners) als centres de treball, especialment a Onda en aquest cas.

Figura 11

5. Conclusions.

Al principi d'aquest treball, assenyalàvem, com a objectius del nostre estudi la delimitació del mercat de treball del districte industrial tauleller de la Plana a partir de la mobilitat diària dels treballadors. Per tal d'arribar a això hem procedit de manera progressiva: en primer lloc hem presentat diversos mapes de mercat de treball a escala municipal; en segon lloc n'hem presentat un de tota la Plana; i finalment hem oferit una representació d'allò que considerem el mercat de treball del districte industrial ceràmic de la Plana, que abraça els municipis que posseeixen empreses ceràmiques i també d'altres que no en tenen però la població dels quals depén laboralment –en major o mesura– de la indústria ceràmica dels pobles veïns. Tot plegat dibuixa un mapa de mercat laboral dependent de la indústria taulellera de la Plana que abraça des de Torreblanca fins a Almenara, i que ateny Atzeneta, Lluçena, Ribesalbes, Suera i Eslida per ponent. Durant les dues darreres dècades aquest mercat laboral ha estat en contínua expansió: durant els anys 80 van anar incorporant-s'hi els municipis septentrionals (zona del Pla de l'Arc i del sud del Maestrat) i ja en els 90 han anat afegint-s'hi els més meridionals: d'Eslida, Artana, Moncofa, Xilxes o Almenara.

És probable que d'ací a uns anys –tenint en compte l'auge que està prenent darrerament la indústria taulellera– el mercat laboral tauleller pugui abraçar un territori encara major, tant pel sud (Sagunt, les Valls), com sobretot pel nord, que es la zona més necessitada d'un revulsiu econòmic. En efecte, la zona de l'Alt Maestrat, fortament deprimida, podria eixir del seu

Agraïments. Pel que fa a les entrevistes amb empleats d'empreses de ceràmica i auxiliars de la Plana agraïsc la seua col·laboració al senyor Arrandis de *Hispania* (Onda), a Vicent Arrandis per la seua col·laboració en l'obtenció de les entrevistes a *Kiss* (l'Alcora) i *Blau* (l'Alcora), a Hèctor Bonet, de *Venis* (Vila-real), a Manuel Bonet, exoperari de *Porcelanosa* (Vila-real), a Pasqual Casabó de Cerdec (Nules), a Joaquín Fabra de *Fabresa* (Lluçena), a Pilar Feliu de *Gaya Forés* (Onda), al Sr. García de *Colorobbia* (Vilafamés) i a Fernando García de *Taulell* (Castelló), a Maria Luisa Gómez Cassany, exoperària de *Saloni* (Sant Joan de Moró), al sr. Grangel de *Todagrés* (Vila-real), a Jaime López d'*Azulev* (Onda), al José Manrique de *Zirconio* (Vila-real), a Cristina Membrado de *Ceràmica Antiga* (Almassora), a Maribel Membrado d'*Azteca* (l'Alcora), a Lauro Merhi d'*Omecer* (Figueroles) i antic cap d'exportació de *Saloni* (Sant Joan de Moró), a Manel Nieto de *Todagrés* (Vila-real) per la seua col·laboració en l'obtenció de les entrevistes a *Gaya* (Castelló) i *Alcorense* (Almassora), a José F. Miguel i Eugènia Orero de *Rocersa* (Vila-real), al sr. Ribes d'*Italceràmica* (Vila-real), al sr. Ripollés, exdirectiu de *Mainzu* (Vila-real), a Luis Sanchis d'*Exagrés* (Betxí), a Abilio Sebastià de La Plana (Vila-real), a Federico Segarra de *Gres de Nules* (Nules), a Javier Sempere de *Real* (Xilxes), a Josep Manuel Traver i Mateu, exoperari de *Pamesa* (Almassora), a Juan Carlos Trilles de *Natucer* (Onda), a Cristina Vicent d'*Estudio Cerámico* (Sant Joan de Moró), a José Luis Vives Chamarro de *Vives* (l'Alcora) i al cap de personal de *Roca* (la Vall d'Uixó). També vull agrair la seua col·laboració a diferents ajuntaments i particulars dels municipis de l'Alcúdia de Veo, Algar del Palància, Aín, Almenara, Artana, Ayódar, Atzeneta del Maestrat, Azuébar, Bell-lloc del Pla, Benafigos, Borriol, Cabanes, Costur, les Coves de Vinromà, Eslida, Fanzara, Faura (les Valls), Figueroles, Fondeguilla, la Llosa, Moncofa, Orpesa, la Pobla Tornesa, Soneja, Suera, Tales, Toga, Torreblanca, les Useres, la Vall d'Alba, Vilafamés, Vilanova d'Alcolea i Xilxes per l'ajuda en l'estimació del nombre de treballadors en la indústria ceràmica en cadascun dels municipis esmentats.

estancament demogràfic i econòmic si la indústria taulellera s'estenguera a través dels eixos de la Pobla a Sant Mateu (pel qual circula el gasoducte) i de la Pobla a Albocàsser.

Considerem que les relacions existents entre les diferents poblacions del districte industrial de la Plana a causa de la mobilitat diària dels treballadors formen una part significativa del conjunt de relacions socials i econòmiques que s'articula al voltants de la indústria taulellera de la Plana, i que ens permet de veure aquesta comarca com un espai socioeconòmic cohesionat i dinàmic que respon bastant bé al model de *districte industrial* que va elaborar Becattini a partir de les teories de Marshall.

Confiam que la nostra modesta aportació al coneixement d'aquesta realitat social integrada, el districte o comarca industrial del taulell de la Plana, que està aconseguint tan bons resultats en el terreny econòmic i possibilitant així el progrés en tots els ordres dels municipis planencs, estímul altres investigadors a aprofundir-hi.

Bibliografia.

BECATTINI, Giacomo (1979): "Dal settore industriale al distretto industriale: alcune considerazioni sull'unità di indagine dell'economia industriale", *Rivista di Economia e Politica Industriale*, 1, pp. 7-21.

— (1992): "El distrito industrial marshalliano como concepto socioeconómico", dins Pyke, F., G. Becattini i W. Sengenberger: *Los distritos industriales y las pequeñas empresas. I. Distritos industriales y cooperación inter-empresarial en Italia*, Madrid, Ministerio de Trabajo y Seguridad Social, pp. 61-79.

Generalitat de Catalunya (1995): "Els mercats de treball de Catalunya, 1981-1986-1991", dins *Perspectives Territorials*, 6, Direcció General de Planificació i Acció Territorial, Departament de Política Territorial i Obres Públiques, Barcelona.

MARSHALL, Alfred (1891): *The Economics of Industry*, Londres, Macmillan, pp. 875.

— (1920): *Principles of Economics*, Londres, Macmillan (traducció espanyola: *Principios de Economía*, Madrid, Aguilar, 1963).

MEMBRADO TENA, Joan Carles (1998): *La indústria ceràmica de la Plana de Castelló. Estudi geogràfic*, tesi doctoral, dir. Don Juan Piqueras Haba, Facultat de Geografia i Història, Universitat de València, pp. 1.050.

SALOM CARRASCO, Julia, Juan Miguel Albertos Puebla, Elisabeth Delios España i María Dolores Pitarch Garrido (1997): "Las áreas de mercado de trabajo local en la Comunidad Valenciana. Una propuesta de delimitación", dins *Ciudad y territorio. Estudios territoriales*, XXIX (112), Madrid, Ministerio de Fomento, pp. 335-356.